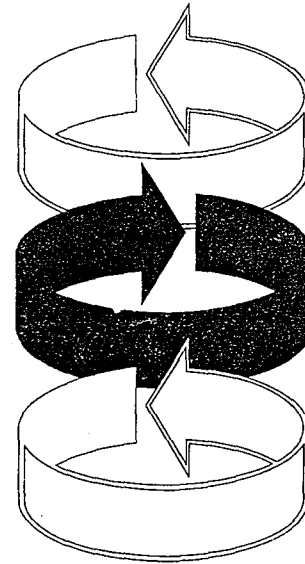

'חזרה בשאלה' - אספקטים פסיכולוגיים

פרי קדם

מה ועד כמה ניתן ללמוד על תופעת החילון מן התופעה המקבילה לה - החזרה בתשובה? ד"ר פרי קדם, פסיכולוגית חברתית מאוניברסיטת בר-אילן, מרגיעה את סערת הרוחות בעקבות ממצאיו של פרופ' מרדכי בר-לב (גיליון 'חשון תשנ"ד), ומוסיפה הסברים אפשריים לתופעה, הנוצצים הן במבנה האישי והן ברקע המשפחתי של ה'חוזר בשאלה'.

מאמרו של פרופ' מ. בר-לב על גילוי חילון בנער הדתי (גיליון 'חשון תשנ"ד) הביא נושא זה למודעות הציבור. בנוסף, התקבל הרושם, על אף הסתייגות ברורה של כותב המאמר, שהחברה הדתית עוברת משבר מחודש של עיזבה המונית את הדת. מאמר זה בא להחזיר את הנושא לממדיו המצומצמים יותר, וכן להוסיף מספר מניעים פסיכולוגיים, שיכולים להסביר חלק מהתופעה.

א.

שכיחות ועקביות ההתנהגות הדתית בארץ
שני מחקרים, שנעשו בהפרש של 25 שנה, מראים כי ההתנהגות הדתית בקרב האוכלוסייה היהודית עקבית לאורך השנים. במחקר הראשון, שנערך ב-1967 על ידי בן מאיר וקדם¹, נמצא כי 99% מהמדגם משתתפים בסדר ליל פסח, 75% צמים ביום כיפור ו-22% נמנעים מלנסוע בשבת. במחקר השני, שנעשה ב-1993 במכון גוטמן למחקר חברתי שימושי, על ידי לוי, לוינסון וכ"ץ², נמצא כי כ-90% משתתפים בסדר, כ-71% צמים ביום כיפור, וכ-26% נמנעים מלנסוע בשבת.

הדמיון הרב בין שני המחקרים מפליא לאור השינויים הדמוגרפיים, הטכנולוגיים והפוליטיים שחלו בישראל במשך השנים הללו. אמנם, למרות עקביות זו, יש בקרבנו הרגשה שהתרחשו שינויים. ובאמת, כ-20% מהנבדקים בכל מחקר העידו על עצמם שהם השתנו, ובעיקר

דווקא שינויים דרסטיים, חלקם היו שינויים קלים. לעניינו, אפשר לציין שבערך כ-10% מהנבדקים (בשני המחקרים) הפכו מדתיים ללא-דתיים.

ב. משתנים פסיכולוגיים לחזרה בשאלה

המחקרים הפסיכולוגיים בדרך כלל לא עסקו בנושא החילון, אלא בנושא החזרה בתשובה, או המרת דת. לכן, השאלה המחקרית שיש להציב בהקשר זה היא, האם תהליכי השינוי הם דומים, כלומר - האם אפשר להתבסס על מודלים של 'חזרה בתשובה' להסברת 'חזרה בשאלה'? הלל שטרף בדק שאלה זו על בחורים בוגרי ישיבות הסדר שהפכו חילוניים, מול קבוצת ביקורת של בחורים שנשארו דתיים.

שלושה גורמים לחזרה בתשובה מופיעים שוב ושוב בספרות הפסיכולוגית³, ואנו נדון בהם מזוית הראייה של החזרה בשאלה:

1. גורם קוגניטיבי (מחשבות) - **'סבילות לעמימות'**: לפי התאוריה, חוזרים בתשובה מחפשים מבנה מחשבתי מוצק שמסביר את העולם באמיתות אבסולוטיות, היות וקשה להם לחיות בעולם עמום, רב משמעי (בכך הם מצויים רמה נמוכה של סבילות לעמימות).

קשה לשער מה 'מחפש' הפונה לחילוניות. האם זאת פגית עורף לחד-משמעיות שבאמיתות הדת ומשיכה למערפל, או שנא גם החוזר בשאלה נמשך למצב ברור, והיהדות - עם רב הגוונים שבה - דווקא מרחיקה אותו לחיק החילוניות, בבחינת 'הכל או לא כלום'?

2. גורם התפתחותי - **גיבוש העצמי'**: הן בתאוריה והן לפי מחקרים, נמצא שחוזרים בתשובה נמוכים יותר בגיבוש הזהות העצמית שלהם מאשר בני גילם שלא עברו שינוי דתי.

האם אותו מנגנון חל גם על חוזרים בשאלה?
3. גורם אמוציונלי - **הקשר עם ההורים**: נמצא מתאם בין הרצון לחזור בתשובה לבין בעייתיות בקשר עם האב. ההסבר הרווח היה שהמנהיג (אצלנו הרב), או האל, ממלא את מקום האב.

ברור כי אם מקבלים את ההסבר השני (מרד) ללא הראשון, אפשר לשער שגם החזרה בשאלה תהיה קשורה לבעייתיות עם ההורים.

במחקרו של שטרן נמצא כי:

1. הגורם הקוגניטיבי: נמצא, שככל שהנבדק 'סובלן לעמימות', כלומר פתוח יותר לדעות מנוגדות, כך גדל הסיכוי שיפנה לחזרה בשאלה.
2. הגורם ההתפתחותי: נמצא, כי ככל שהנבדק פחות מגושב בזהותו, והוא עדיין 'מחפש את עצמו', כך גדל הסיכוי שיפנה לחזרה בשאלה.
3. הגורם האמוציונלי: נמצא, שככל שהקשר עם האב (ולא האם) נתפס כלקוי יותר, כך גדל הסיכוי לפנות לחזרה בשאלה.

נראה שהחזרה בשאלה, בדומה לחזרה בתשובה, הינה תופעה ייחודית יותר בבתים בהם הקשרים עם האב בעייתיים, והזהות העצמית עדיין לא התבשלת.

לפני שנפרש דברים אלה, יש לציין מספר הסתייגויות. ראשית, הקשרים שנמצאו היו בעלי עוצמה בינונית בלבד, ולכן כל הממצאים מנוסחים בלשון הסתברותית ולא כקשרים מוחלטים. שנית, מדובר בקשרים בהם אין דרך להבחין בין סיבה למסובב. לכן, למשל, יתכן שהיחסים עם האב הפכו בעייתיים לאחר שהבן עזב את הדת ולא להיפך. יש גם לזכור שמדובר בתפיסה סובייקטיבית של הבן, ולא בממד אובייקטיבי כלשהו. בהקשר זה, בדבר היחס דווקא אל האב, נזכיר שהנבדקים אצל שטרן היו בנים בלבד.

בהתחשב בהסתהיגויות אלו, נראה שהחזרה בשאלה, בדומה לחזרה בתשובה, הינה תופעה רווחת יותר בבתים בהם הקשרים עם האב בעייתיים, והזהות העצמית עדיין לא מגובשת. זוהי צורה נוקבת מאד 'להחזיר לאבא'. כיוון השינוי (המרד) מוכתב על ידי גורמים אחרים, שאחד מהם הוא הגורם הקוגניטיבי (סבילות לעמימות). הנער הנוטה יותר להתמודד עם עולם מעורפל, יפנה

במרדו לחילוניות, בעוד שהגער המחפש עולם מובנה, בעל אמינות מוחלטות, יפנה במרדו לדתיות קיצונית יותר מהוריו.

2. מחקר בקרב תלמידי תיכון דתי לסוגיו

חיזוק לפירוש זה של הממצאים עולה ממחקר שערכתי יחד עם פרופ' מרדכי בר-לב, מטעם עלית הנוער⁶, על מדגם מייצג של תלמידי תיכון דתי לסוגיו (ישיבות, אולפנות, כפרי נוער ותיכונים ללא פנימיה). התלמידים נשאלו על התנהגותם הדתית העכשווית, בהשוואה להתנהגותם בכיתה ח'. הממצאים היו:

1. 'התנהגות הרבה פחות דתית' - 2.7%
2. 'התנהגות פחות דתית' - 11.6%
3. 'התנהגות דומה' - 39.7%
4. 'התנהגות יותר דתית' - 37.7%
5. 'התנהגות הרבה יותר דתית' - 8.3%

הנער הגוטה יותר להתמודד עם עולם מעורפל, יפנה במרדו לחילוניות, בעוד שהנער המחפש עולם מובנה, בעל אמינות מוחלטות, יפנה במרדו לדתיות קיצונית יותר מהוריו.

כאשר חקרנו מה מבדיל בין קבוצות אלו, מצאנו כי ככל שהפער בין דתיות הבית לדתיות בית הספר גבוה יותר, כך יש יותר סיכוי שהתלמידים ימצאו באחת הקבוצות הקיצוניות. אך נמצא גם כי אותם תלמידים בקבוצות האמצעיות (שלא השתנו ברמתם הדתית), הם תלמידים בעלי דימוי עצמי גבוה וקשר משפחתי טוב יותר מאשר התלמידים בקבוצות הקיצוניות. הקבוצה שהוקצנה לכיוון

הדתי, הראתה סימנים שהרגשתה כלפי בית הספר היתה חיובית יותר מאשר לבית. הקבוצה שהוקצנה לכיוון החילוני, הראתה סימנים שהרגשתה כלפי בית הספר, וכן הרגשתה כלפי הבית, היו שליליות.

יש להדגיש שגם במחקר זה עומדות ההסתייגויות כמו במחקר הקודם, ויש לחזור מהסקת מסקנות כוללת מדי (להרחבה ראה הערה 6).

לסיכום: מגוקדת ראות היסטורית של העשורים האחרונים, ההתנהגות והאמונה הדתית הן די יציבות בקרב האוכלוסייה היהודית במדינת ישראל, עם תגודות מעטות בלבד לשני הכיוונים. לפסיכולוגיה, מסתבר, יש אפשרות לתרום במידת מה להבנת תופעת התגודות הללו.

מראי מקום

1. בן מאיר, י. וקדם, פ. (1979). מדד דתיות עבור האוכלוסייה היהודית בישראל, מגמות כ"ד(3), עמ' 353-362.
2. לח, ש., לויןסוק, ח., וכ"ץ, א. (1993). אמונות, שמירת מצוות ויחסים חברתיים בקרב היהודים בישראל. ירושלים: מסך גוטמן למחקר חברתי שימושי.
3. שטרן, ה. (1993). משתנים פסיכולוגיים המשפיעים על פניה לחילוניות, עבודת מ.א., ר"ג, אוניברסיטת בר-אילן.
4. ז'הר, א. (1986). השוואה בין משיכה לכתות ומשיכה לחזרה בתשובה והמאפיינים האישיים החברתיים שמונבים משיכה זו, עבודת מ.א., ר"ג, אוניברסיטת בר-אילן.
5. בר-לב, מ. וקדם, פ. (1988). חניכי עלית הנוער בישיבות ובאולפנות, ד"ח מחקר, מנג'ט העלית הנוער, ר"ג, אוניברסיטת בר-אילן.
6. קדם, פ., ובר-לב, מ. (בדפוס). שיטתים באהות הדתית של נוער דתי-ציוני: תרומת משתנים פסיכולוגיים, סוציולוגיים וחינוכיים לתהליכי גיבוש החזות. עיונים בחינוך.

